Світлана ВІЗЕР
Київ

ОФОРМЛЕННЯ ЕТНОСВІТОГЛЯДНИХ ОСНОВ ІДЕОЛОГІЧНОЇ КОНЦЕПЦІЇ УКРАЇНСЬКОГО УНІАТСТВА В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XVII СТОЛІТТЯ

Аналізуються основні фактори формування етнічної концепції уніатської церкви в Україні першої половини XVII ст.

Ключові слова: українське уніатство, етнічна приналежність, національне самоусвідомлення, Берестейська унія.

Перша половина XVII ст. стала переломним моментом в історії ментальності українського суспільства. Саме в цей час сталися кардинальні зміни в духовному житті українців, що привело до порушення старої традиційної світоглядної системи. Метою даної наукової розвідки є з'ясування характерних особливостей становлення етноідеології уніатства, що відбувалось у вказаний період.

Говорячи про ступінь наукової розробки проблеми формування світоглядних засад українського уніатства, варто зауважити, що в сучасній вітчизняній історіографії дана проблема лише починає досліджуватись. Основу першим науковим дослідам було закладено вченими української діаспори М.Чубатим, І.Мончаком, А.Великим[1]. Їх погляди базувались на думці, що унія з Римом була відродженням первісної форми християнської віри і відповідно Берестейський собор 1596 р. став урочистим відновленням і доповненням цієї давньої традиції. Нині дослідженням проблем розвитку уніатської конфесії в Україні займаються С.Сеник, Л.Тимошенко, М.Довбищенко, російський історик М.Дмитрієв та інші[2].

В першій половині XVII ст. відбувається становлення ідеологічної доктрини українського уніатства, формується світогляд українця-уніата. Вирішальну роль в цьому процесі відігравали усвідомлення своєї приналежності до української нації (руського народу – авт.), вагомі духовні зв'язки з українським православ'ям та усвідомлення нового зв'язку на рівні уніатська церква – папський престол – польська влада.

Характерно, що уніати насамперед наголошували не на близькості з польським духовенством, а саме на рівні контактів з папською курією. Поляки ж в значній мірі сприймали уніатське духовенство таким же меншовартісним, як і православне.

Одним із основних компонентів ідеологічної доктрини українського уніатства стало підкреслення національної свідомості. Я.Дашкевич стверджує, що одним із чинників національного самоусвідомлення було переконання в існуванні спадкового фактора у вигляді особливої "руської крові"[3], що було притаманне і православним, і уніатам. Проявом цієї спадковості стала боротьба за національні права, зокрема боротьба уніатського духовенства за рівноправність з поляками; опрацювання лідерами провідних верств суспільства сукупної програми так званих вольностей для нації; підкреслення автохтонності своєї нації, боротьба за історичні традиції нації: культ князів, піднесення величності київської держави, відновлення національних пам'яток минулого – Святої Софії, Спаса на Берестові, Десятинної церкви, боротьба за право вважати своїм центром Софіївський собор, який в уявленні уніатів був національною святинею, змагання за офіційні державні права української мови[4].

Концепцію про етнічну приналежність активно розробляв відомий український мислитель, філософ, церковний та культурний діяч Мелетій Смотрицький. Вчений доводив, що "не релігія поляка поляком, литвина литвином, русина русином робить, а уродження і кров руська"[5]. Тобто, етнічна приналежність має бути визначальним фактором, хоч це поняття для XVII ст.

© Візер Світлана

було ще досить розмитим. Таким чином, теза "католик – значить поляк, русин – православний" залишалась актуальною лише на рівні суспільних низів, простолюду. Елітарний прошарок суспільства чітко усвідомлював, що національна приналежність не обов'язково збігається з певною релігійною конфесією. В полемічних працях уніатські діячі підкреслювали, що національні бар'єри зберігаються і в католицькій церкві. Українець залишається українцем, бо неправда, що "коли хтось з руського народу стає римської віри, зараз перетворюється в іспанця чи італійця за походженням"[6]. Отже, конфесійні відмінності, перехід з однієї віри в іншу не завжди перешкоджали національній ідентифікації.

Очевидно, самоусвідомлення цього стало однією з причин переходу М.Смотрицького до уніатського табору. В центрі полемічних творів мислителя 20-х років XVII ст. постає палке переконання, що не віра об'єднує людей, а національне походження. Постійною величиною для нього виступає "національне", тоді як "конфесійне" – змінною[7]. Вчений доводить, що вибір віросповідання зумовлюється свободою волі людини. Віра – це справа власної совісті, в той час коли походження є ознакою приналежності до певної народної спільноти, що має свої історичні корені. Саме почуття національної солідарності має об'єднувати людей рідного краю і забезпечувати мирне існування суспільства. Мелетій Смотрицький як високоосвічена людина стояв у своїх церковно-догматичних поглядах понад вузьким конфесіоналізмом. В ідеалі для нього церква мала бути інституцією, що об'єднує людей різних націй і віросповідання.

Аналіз полемічної літератури уніатської церкви свідчить про те, що її духовенство та віряни усвідомлювали свою належність до українського народу та зберігали глибоку відданість руським традиціям. У вступі до "Дезідероза" Касіян Сакович писав: "Ми діти одного батька, сини однієї матері, тож чому розриваємо згоду, на що одні одних живими посилаємо до пекла, нащо одних виклинаємо"[8].

Греко-католики повинні були переконати громадкість, що вони не відрікаються від руських традицій і мають намір зберегти їх в нових умовах, відповідно модифікувавши. В результаті цього і православна, і уніатська церкви мусили бути традиціоналістськими, доводячи, що саме їхня церква, а не супротивна є правдиво руською.

В свідомості уніатів укладення злуки з римо-католицькою церквою не було зрадою чи порушенням старовини. Вони вважали і намагались довести, що не відреклись віри своїх батьків, залишились при ній і залишаються частиною свого народу. Змінювалась лише юрисдикція, а основні засади функціонування української православної церкви зберігались. Іпатій Потій намагався в своїх творах, зокрема в "Антірризісі", виробити переконання, що Берестейська унія сильна не своєю власною природою, а вона є простим відновленням старовини, продовженням починань київських митрополитів Ісидора та Мисаїла. Тому владики, що прийняли унію, не відступники, а оборонці старовини. Дійсно, в Україні XV ст. були досить популярними ідеї об'єднання православної та католицької церков. І якщо в Константинополі такі концепції створювались з чисто прагматичних політичних міркувань, то руський (маємо на увазі український та білоруський – авт.) православний клір переймався ідеєю об'єднання єдиної Христової церкви.

Потій та його прибічники наголошували, що всі привілеї, які одержала православна церква від польських королів з часів Флорентійської унії, вона дістала при умові, що прийме унію. При цьому вони посилались на загальновідомий привілей Владислава III 1443 р. про зрівняння у правах українсько-білоруського духовенство з латинським, що був виданий саме в підтримку рішень Феррaро-Флорентійського собору і пізніше підтверджувався королями у 1501 й 1543 рр. Виступаючи з цих позицій, уніатські ієрархи намагались зіпертись на традицію. Адже в середньовічному суспільстві саме авторитет традиції був надзвичайно високим, і істинним вважалось тільки те, що пройшло випробовування часом.

Виходячи з цього митрополит Потій стверджував, що унія Київської митрополії з Римом є не нововведенням, а поверненням до традицій. Для підтвердження своєї думки він провів історичне дослідження. В 1605 р. митрополит звернувся до Віленського магістрату, щоб той засвідчив достовірність його знахідки. В Кревській церкві він знайшов книгу "старосвітським письмом уставним словенською мовою писану … інтроліговану, дуже стару", в якій містився опис Флорентійського собору та лист київського митрополита Мисаїла до папи Сікста IV, датований 1476 р.[9]. В тому ж році владика опублікував ці документи на слов'янській та польській

мовах. Ще раніше, в 1602 р. в Холмі було віднайдено пергаментний лист одного з творців Флорентійської унії київського митрополита Ісидора[10].

Для митрополита було важливим і забезпечення достовірності процесу укладення унії. Він турбувався, щоб нащадки мали правильне уявлення про створену ним церкву. Тому він заповідав листи та привілеї щодо унії в спеціальній скриньці передати на зберігання віленському біскупу, щоб "ні в якому разі не загубились і не пішли по чужих руках, як це трапилось" з документами Флорентійського собору[11].

Уніатські владики першої половини XVII ст. були не просто церковними діячами, що в складних умовах мали сміливість творити нову церкву, а й досить потужними вченими і богословами, які черпали свої знання з української релігійної літератури. Основою їхніх концепцій стало вивчення стародавніх "слов'янських" книг, давніх хронік, літописів, документів, інших історичних матеріалів, що зазвичай зберігались в церквах та монастирях того часу. Їх світогляд формувався під впливом таких творів як "Слово про Закон і Благодать" київського митрополита Іларіона, "Похвальне слово отцям собору у Констанці" київського митрополита Григорія Цамблака, його проповідей. Особливе значення в цьому плані мало "Слово про Закон і Благодать", яке специфічним способом передає зміст єдності західного та східного християнства, що було притаманне київському православ'ю ще з XI ст.

В результаті уніатські вчені твердили, що зв'язок української церкви з римською ніколи в історії не переривався, а Флорентійська та Берестейська унії були проявами того первісного зв'язку, що слабнув. Яскравим прикладом цього був твір віленського архимандрита Л.Кревзи "Оборона церковної єдності", який був більш історичним чим полемічним. На підставі вивчення свідчень стародавніх літописів та документів, які архімандрит довгий час збирав по монастирях, він обґрунтовує зв'язок української церкви з Римом від самого початку християнства. Берестейські рішення бачаться автору зіпертими на досвід повсякденного пошуку Київською митрополією шляхів до збереження чи відновлення канонічних стосунків з Римом. Книга написана як діалог з "Палінодією" З.Копистенського. Однак, обидва твори єднало найголовніше – прагнення виділити домінанти церковної історії та знайти місце для національної частини єдиного містичного Тіла Христового[12].

Аналогічною справою займався уніатський вчений Йосафат Кунцевич. Він постійно збирав з руських літописів тексти, які свідчили, що Русь від самого хрещення прагнула до єднання з Вселенською церквою. В своїх працях священик свідомо уникав посилань на західні авторитети, вважаючи свідчення руських писань переконливішими за латинські чи грецькі праці. Визнаючи і обороняючи догматичне вчення католицької церкви, Кунцевич чітко усвідомлював себе русином і робив це ґрунтуючись на східнохристиянській традиції, суворо тримаючись "старовини" у питаннях віровчення та обряду.

В іншому творі уніатських полемістів "Подвійна вина" на перше місце висовується історична теза, що руська церква ніколи не була залежною від Константинополя. Добре орієнтуючись в церковно-канонічному праві, уніатські ієрархи вірно визначали статут українського православ'я як фактично незалежну церковну одиницю в християнському просторі, що лише номінально визнавала своє підпорядкування вищій інстанції – чи константинопольському патріарху, чи папі римському.

Важливим фактором формування нової світоглядної концепції уніатства стало збереження основних чинників функціонування православ'я в Україні. В першу чергу мова йде про залишення в уніатській практиці православного обряду, візантійсько-слов'янської обрядової традиції та церковнослов'янської мови як літургійної. Підтримка церковнослов'янської мови, що завжди була традиційним знаряддям духовності, є важливою в плані утвердження національно-релігійної ідентичності русинів у церковно-релігійному просторі Польщі, де конфесійною мовою була латина. Мова об'єктивно залишалась тією ланкою, що тримала українців у рамках єдиної культури[13]. Ще більше значення мало те, що уніатська церква зберігала та розвивала живу українську мову. Саме ця мова залишалась єдиним чинником етнічної свідомості українців, об'єднувала релігійні конфесії в єдину українську націю. Адже і православні, і уніати писали та говорили однією мовою й, врешті решт, представляли одну культуру.

Таким чином в першій половині XVII ст. відбувався активний процес оформлення ідеологічної доктрини українського уніатства. Інтенсивна різнопланова діяльність уніатських ієрархів

забезпечила формування основ світоглядної концепції нової церкви на українських землях, що ґрунтувалась на національних засадах. Уніати усвідомлювали свою належність до українського народу і намагались будь-якою ціною довести це. Своїми полемічними творами та практичною діяльністю по розбудові своєї церкви, збереженню традиційної православної обрядовості й церковнослов'янської літургії, використанню розмовної українсько-руської мови вони стверджували ідентичність з українським народом.

[1] Чубатий М. Історія християнства на Руси-Україні. – Нью-Йорк, 1965. – 816 с.; Мончак І. Самоуправна Київська Церква. – Львів, 1994. – 173 с.; Великий А. З літопису християнської України. Церковно-історичні радіолекції з Ватикану. 2-е вид. – Львів, Рим, 1999. – Т. 2. – 277 с.

[2] Сеник С. Українська церква в XVII ст. // Ковчег. Збірник статей з церковної історії. – Львів, 1993. – Ч. 1. – С. 23 – 66; Тимошенко Л. З історії уніатської церкви на Київщині (XVI – XIX ст.) – К., 1997. – 70 с.; Довбищенко М. Регіональна та соціальна структура уніатської церкви кінця XVI – першої половини XVII ст. (на матеріалах Волинського воєводства): Автореф... дис. канд. іст. наук. – К., 1998. – 18 с.; Дмитриев М. "Ваша" и "наша"Русь. Сторонники унии перед проблемой этноконфессиального самоопределения в конце XVI – начале XVII вв. //Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – К., 1998. – Вип.5. – С. 231 – 244.

[3] Дашкевич Я. Перегук віків: три погляди на минуле й сучасне України // Україна. Наука і культура. – К., 1993. – Вип. 26/27. – С. 51.

[4] Там само. – С. 52.

[5] Жила В. Національно-релігійні особливості католицької полемічної літератури в Україні кінця XVI – початку XVII ст. // Ювілейний збірник праць наукового конгресу у 1000-ліття хрищення Руси-України. – Мюнхен, 1988 – 1989. – С. 195.

[6] Дашкевич Я. Україна – Іспанія – Португалія в XVII ст.: контактні зв'язки // Україна XVII ст. між Заходом і Сходом Європи // Матеріали І-го українсько-італійського симпозіуму. 13 – 16 вересня 1994 р. – К., Венеція, 1996. – С. 160.

[7] Сас П. "Руська" орієнтація політичної свідомості А. Кисіля // Український історичний журнал. – 2000. – № 5. – С. 40.

[8] Жила В. Національно-релігійні особливості католицької полемічної літератури в Україні кінця XVI – початку XVII ст. // Ювілейний збірник праць наукового конгресу у 1000-ліття хрищення Руси-України. – С. 195.

[9] Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археографической комиссией. – СПб., 1851. – Т. 4. – С. 251.

[10] Документи до історії унії на Волині та Київщині кінця XVI – першої половини XVII ст. / упор. Довбищенко М. // Пам'ятки: археографічний щорічник. – К., 2001. – Т. 3. – В. 1. – С. 117.

[11] Архив Юго-Западной России, изданный временной комиссией для разбора древних актов. – К., 1883. – Т. 6. – Ч. 1. – С. 394.

[12] Ісіченко Ю. Берестейська унія і українська література XVII ст. // Берестейська унія і українська культура XVII ст.: Матеріали Третіх "Берестейських читань", Львів, Київ, Харків, 20 – 23 червня 1995 р. – Львів, 1996. – С. 40.

[13] Німчук В. Конфесійне питання і українська мова кінець XVI – початок XVII ст. // Берестейська унія і українська культура XVII ст. – С.13.

Анализируются основные факторы формирования этнической концепции униатской церкви в Украине первой половины XVII в.

Ключевые слова: украинское униатство, этническая принадлежность, национальное самоопределение, Берестейская уния.

Main factors of the formation of ethnic conception of Uniate church in Ukraine in the first half of the XVII century are analyzed in the article.

Key words: Ukrainian Uniates, ethnicity, national consciousness, Berest union.